

Εισαγωγή

Ο σύγχρονος όρος «διαιρετικές τομές» [social cleavages] επικεντρώνεται στην ανάλυση των σημαντικών κοινωνικών διαιρέσεων ως βάση ερμηνείας της πολιτικής και της εκλογικής συμπεριφοράς. Η ανίχνευση και η μελέτη των διαιρετικών τομών σε κάθε χώρα αποτελεί επί της ουσίας, σύμφωνα με τη συγκεκριμένη θεωρία, ένα πολυδύναμο ερμηνευτικό εργαλείο για την κατανόηση του συγκρουσιακού πλαισίου μεταξύ των σπουδαιότερων κοινωνικών τομών και κατά συνέπεια των κομματικών και εκλογικών συστημάτων. Ερευνητές από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 συνθέτουν την έννοια των τομών, εστιάζουν στο περιεχόμενο των σχέσεων και αναλύουν εάν και πώς οι διαιρέσεις αυτές επηρεάζουν την κοινωνική διαστρωμάτωση, τις συγκρούσεις και σε συνάρτηση αυτών το πεδίο του πολιτικού ανταγωνισμού, ιδίως τα κόμματα και την εκλογική συμπεριφορά. Αντικείμενο μελέτης δεν είναι το άτομο, αλλά οι ιστορικοί παράγοντες διαμόρφωσης του πολιτικού και κομματικού συστήματος εντός του οποίου διαμορφώνεται η πολιτική συμπεριφορά και οι κομματικές επιλογές των εκλογέων (Γεωργιάδου 2010). Επομένως, δεν έχουμε να κάνουμε με μια ατομοκεντρική προσέγγιση της πολιτικής και εκλογικής συμπεριφοράς, με όρους κομματικής ταύτισης, δημογραφικών χαρακτηριστικών ή συμπεριφορικών (ορθολογικών ή ψυχολογικών) επιλογών, αλλά με μια θεωρία που ερμηνεύει τις κοινωνικές διαιρέσεις των ανθρώπων ως τη συνθήκη ευθυγράμμισης των κομματικών τους προτιμήσεων. Επίσης, η εν λόγω θεωρία –συμπεριλαμβανομένων και των διαφοροποιήσεων της ως προς τη δομή των διαιρετικών τομών– στοχεύει στην εκλογική ερμηνεία και όχι στην πρόβλεψη των εκλογικών αποτελεσμάτων. Βέβαια, ακριβώς επειδή επιχειρείται μια σημαντική κοινωνική ενδοσκόπηση των κοινωνιών και των διαιρετικών διαφοροποιήσεων σε υποδόριο επίπεδο, η θεωρία διεκδικεί πολλές φορές μια προβλεπτική δυναμική. Μέσα, δηλαδή, από την ανίχνευση και μελέτη των κοινωνικών τομών η γνωσιακή δυναμική των ισορροπιών μιας κοινωνίας, της ξεχωριστής της ιστορίας, του πολιτικού και κομματικού συστήματός της, ενδέχεται εκτός από την ερμηνεία των παρελθοντικών εκλογικών διαδικασιών να είναι σε θέση να προσδιορίζει και τις μέλλουσες.

Πρωταρχικός στόχος του παρόντος βιβλίου είναι η ανάλυση των σύγχρονων προσεγγίσεων για τις διαιρετικές τομές, όπως έχουν αναπτυχθεί κατά την τελευταία πεντηκονταετία, αφ' ης στιγμής δηλαδή οι Lipset και Rokkan θέτουν το πλαίσιο αυτής της θεωρίας· κεντρικός, λοιπόν, στόχος είναι να εντρυφήσουμε στη βιβλιογραφία αναδεικνύοντας τα ρεύματα που έχουν διαμορφωθεί στη μελέτη των

διαιρετικών τομών. Εν συνεχεία, το ενδιαφέρον στρέφεται στην Ελλάδα και συγκεκριμένα στη μελέτη των διαιρετικών τομών στην περίοδο της ύστερης Μεταπολίτευσης, από το 2004 έως και το 2018. Στόχος εδώ είναι να μεταφερθεί ο θεωρητικός διάλογος των διαιρετικών τομών και ιδίως μια υπόθεση μετάβασης από παραδοσιακές σε μεταϋλιστικές τομές. Έτσι, το δεύτερο μέρος του βιβλίου εστιάζει στο περιεχόμενο των διαιρετικών τομών ή των διαιρέσεων που εμφανίζονται στην Ελλάδα και ειδικότερα στα χαρακτηριστικά που αυτές απολαμβάνουν μετά το 2004. Αφενός οι οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες της κρίσης που αποσταθεροποίησαν τον δικομματισμό και αφετέρου οι νέες μορφές σύγκρουσης που εμφανίζονται εξαιτίας και διαρκούσης της κρίσης αλλά και στο επίπεδο επιστροφής στην «κανονικότητα» καθιστούν εύλογο το ζήτημα μιας ενδεχόμενης μεταβολής στη δομή των κοινωνικών διαιρετικών τομών.

Το κύριο ερευνητικό ερώτημα είναι αν και κατά πόσον στο εξεταζόμενο διάστημα, που περιλαμβάνει μια περίοδο ανάπτυξης (2004-2008), μια φάση ευρύτερης συστημικής κρίσης (2008-2015) και ένα αφήγημα εξόδου από την κρίση και επιστροφής σε μια «κανονικότητα» με όρους οικονομικής και κοινωνικής ασφάλειας, ο ιδεολογικός άξονας Αριστεράς-Δεξιάς παραμένει ο κυρίαρχος προσδιοριστικός παράγοντας της εκλογικής συμπεριφοράς. Με άλλα λόγια επιχειρείται να απαντηθεί αν η κυρίαρχη ιδεολογική διαίρεση Αριστεράς-Δεξιάς, όπως αυτή έχει αναδυθεί από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα σημειώνει διακυμάνσεις ή αντικαθίσταται από άλλες διαφορετικού περιεχομένου διαιρέσεις. Πέραν, όμως, της ανίχνευσης της ερμηνευτικής σπουδαιότητας της ιδεολογικής διαίρεσης, επιχειρείται μια ενδοσκόπηση στη φύση, τη δομή και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της· είτε διατηρεί την προσδιοριστική της εκλογικής συμπεριφοράς αξία της είτε αντικαθίσταται από άλλες διαιρέσεις, εξετάζονται οι παράγοντες που επηρεάζουν, προσδιορίζουν και ενδεχομένως ερμηνεύουν την ίδια την ιδεολογική τοποθέτηση των ελλήνων πολιτών. Επιπροσθέτως, επιχειρείται η μελέτη και άλλων δυνάμει διαιρέσεων ή τομών που είναι πιθανό να λειτουργούν είτε συμπληρωματικά είτε ως «αντανάκλαση» της παραδοσιακής και σημαίνουσας ιδεολογικής διαίρεσης. Εξετάζονται, επομένως, ενδεχόμενες διαιρέσεις όπως: υλισμός-μεταϋλισμός, θρησκευτική διαιρετική τομή, η διαιρετική δυναμική του μεταναστευτικού ζητήματος.

Το παρόν βιβλίο αποτελείται από επτά κεφάλαια. Στο *Κεφάλαιο 1. Η θεωρία των διαιρετικών τομών* παρουσιάζεται η «κλασική» εκδοχή της θεωρίας, όπως διατυπώθηκε από τους Lipset και Rokkan το 1967. Αναλύονται διεξοδικά οι συνολικά τέσσερις παραδοσιακές διαιρετικές τομές, προϊόντα δύο σημαντικών επαναστάσεων, της Εθνικής και της Βιομηχανικής Επανάστασης, καθώς και τα πρώτα μεθοδολογικά και ερμηνευτικά εγχειρήματα μιας θεωρίας που «προέρχεται» από την Κοινωνιολογία και εκτείνεται στην Πολιτική Επιστήμη επιχειρώντας να αποτελέσει ένα σαφές ερμηνευτικό εργαλείο για τις εκλογικές διαδικασίες των δυτικών (ευρωπαϊκών) δημοκρατιών. Παράλληλα, παρουσιάζονται οι θεωρητικές επεξηγή-

σεις της αλληλεπίδρασης των τεσσάρων παραδοσιακών τομών και η –κομβική για την κατανόηση της όλης θεωρίας– περιγραφή της υπόθεσης περί «παγώματος» [freezing] των κομματικών συστημάτων. Τέλος, σημειώνονται οι πρώτες ορατές ενδείξεις κοινωνικής αλλαγής που διαπιστώνονται σε ερευνητικό επίπεδο και που, όπως θα αποδειχθεί εκ των υστέρων, θέτουν τις βάσεις για την αμφισβήτηση της σημασίας των παραδοσιακών τομών και κατ' επέκταση οδηγούν σε μοτίβα διαφορετικής πολιτικής και εκλογικής συμπεριφοράς των πολιτών.

Στο *Κεφάλαιο 2. Η θεωρία του μεταυλισμού* αναλύεται η προσπάθεια ανάπτυξης μιας «αντι-θεωρίας» των τεσσάρων παραδοσιακών διαιρετικών τομών, αυτής του «μεταυλισμού» [post-materialism]. Λαμβάνοντας υπόψη τις κοινωνικές συνθήκες αλλαγής ή ακόμα και ανατροπής, έτσι όπως οι ερευνητές αυτής της νεότερης θεωρίας ισχυρίζονται, ο μεταυλισμός θέτει τις βάσεις των νέων αξιακών διαιρέσεων που αναδύονται στο εποικοδόμημα μιας διαφοροποιημένης μετανεωτερικής κοινωνίας. Μιας κοινωνίας του αναπτυσσόμενου δυτικού κόσμου στην οποία το άτομο επαναδιεκδικεί «αποκλίνουσες» συμπεριφορές αναζήτησης μιας μεταυλιστικής αξιακής προσωπικής ολοκλήρωσης· συμπεριφορές που διαφεύγουν από τα στεγανά των πρότερων συλλογικών ευθυγραμμίσεων και προκαλούν μια νέα (σιωπηλή) επανάσταση, εξίσου σημαντική και κοινωνικά ανατρεπτική όπως η εθνική και η βιομηχανική. Επομένως, η θεωρία αυτή περιγράφει την αναμόρφωση των διαιρετικών τομών μέσα από τη μετάβαση από το νεωτερικό στο μετανεωτερικό επίπεδο για τις αναπτυσσόμενες βιομηχανικές δημοκρατίες. Σε αυτό το κεφάλαιο αναλύονται οι όροι ανάδυσης της νέας μεσαίας τάξης, οι έννοιες της «αποευθυγράμμισης» και «επαν-ευθυγράμμισης», η πολιτισμική διάσταση του αξιακού φαινομένου και οι υποθέσεις «έλλειψης» και «κοινωνικοποίησης» στις οποίες στηρίζεται η αντίληψη μιας μέλλουσας (ντετερμινιστικής) επικράτησης του μεταυλισμού ως εργαλείου κατανόησης και ερμηνείας των κομματικών συστημάτων. Παράλληλα, παρατίθεται ο διάλογος μεταξύ της θεωρίας των παραδοσιακών διαιρετικών τομών και του μεταυλισμού, έτσι όπως διαμορφώθηκε με το πέρασμα των χρόνων, την ανάλυση των δεδομένων σε μακρο-επίπεδο, την εισαγωγή νέων δημοκρατιών στην παλέτα των υπό εξέταση χωρών ή ακόμα και την εισαγωγή νέων μεθοδολογιών για τη μελέτη των κοινωνικών διαιρέσεων. Τέλος, παρουσιάζεται βιβλιογραφικά η διάσταση μιας ξεχωριστής ευρωπαϊκής διαιρετικής τομής, δηλαδή της αναγωγής του διεθνικού πολιτειακού περιβάλλοντος της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε μια αυθύπαρκτη ξεχωριστή κοινωνική και πολιτική σχάση, τόσο ανάμεσα στις κοινωνίες των κρατών-μελών, όσο και στις κοινωνίες των χωρών που προσδοκούν ή διαπραγματεύονται τη συμμετοχή τους στην Ένωση.

Το *Κεφάλαιο 3. Η εφαρμογή της θεωρίας των διαιρετικών τομών* εστιάζει στην εφαρμογή τόσο της παραδοσιακής όσο και της μεταυλιστικής προσέγγισης των τομών σε χώρες του κόσμου που έλειπαν από τις πρώιμες ερευνητικές απόπειρες, ενώ λαμβάνονται υπόψη και επικαιροποιημένες μελέτες. Πριν από την παράθεση

της μελέτης των διαιρετικών τομών στο ελληνικό επίπεδο, στόχος του κεφαλαίου είναι να σημειωθεί η ερευνητική προσαρμοστικότητα και εφευρετικότητα που απαιτείται από χώρα σε χώρα για την ανίχνευση και την κατανόηση των διαιρέσεων και της δομής τους, υλιστικής ή μεταύλιστικής. Δίνεται, λοιπόν, η δυνατότητα στον αναγνώστη να έρθει σε επαφή με μια πρώιμη κωδικοποίηση των ερευνητικών πονημάτων για τη μελέτη των κοινωνικών τομών ανά τον κόσμο. Αξίζει να σημειωθεί πως το ίδιο το γεγονός της δυσκολίας στην ανίχνευση των κοινωνικών σχάσεων οφείλεται στην πολυσημία του όρου των διαιρετικών τομών, στην ταχύτητα των ραγδαίων κοινωνικών αλλαγών σε ορισμένες δημοκρατίες, αλλά και στα διαθέσιμα δεδομένα, επί το πλείστον ποσοτικά, για τη διεξαγωγή ερμηνευτικών αναλύσεων. Στο πεδίο εφαρμογής της έρευνας –πολύ πριν από τη διεξαγωγή συμπερασμάτων για το αν μια σημαίνουσα τομή είναι υλιστική ή μεταύλιστική– διαπιστώνεται ότι η ανίχνευση και περιγραφή των διαιρετικών τομών είναι ένας στόχος πολλές φορές «άπιαστος», με τις διαιρέσεις είτε να μεταλλάσσονται είτε να παραμένουν «κρυμμένες» πίσω από την ανεπάρκεια των δεδομένων ή την υπεραπλούστευση των μη μεθοδολογικών πονημάτων. Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι υπάρχει ένας γεωγραφικός διαχωρισμός μεταξύ των διαφορετικών μελετών, έτσι ώστε να κωδικοποιηθούν με τρόπο ερμηνευτικό και θεωρητικό οι διαιρέσεις της κάθε ηπείρου ή της κάθε υπερβατικής από άποψη έθνους κατηγορίας, όπως για παράδειγμα η διαιρετική τομή «Ισλάμ-Δύση». Συνολικά, παρουσιάζονται μελέτες που αφορούν τις ανά τον κόσμο διαιρετικές τομές, υλιστικού ή μεταύλιστικού χαρακτήρα, εργασίες σύγκρισης χωρών με κοινά χαρακτηριστικά, περιπτώσεις διαιρέσεων συγκυριακού περιεχομένου, όπως για παράδειγμα η διαιρετική τομή πρόσβασης ή αποκλεισμού σε σχέση με τον ορυκτό πλούτο σε χώρες της Λατινικής Αμερικής.

Στο *Κεφάλαιο 4. Η θεωρία των διαιρετικών τομών στην Ελλάδα* παρουσιάζεται η βιβλιογραφική επισκόπηση για τις διαιρετικές τομές στην περίπτωση της Ελλάδας: από τον εθνικό διχασμό, τον Εμφύλιο, την καχεκτική δημοκρατία, μέχρι τις κοινωνικές διαιρέσεις στην περίοδο της Μεταπολίτευσης και τη «στερεοποίηση» του παραδοσιακού ιδεολογικού διπόλου Αριστεράς-Δεξιάς, την ιδιομορφία του κυρίαρχου χριστιανορθόδοξου δόγματος και τις υποθέσεις μιας αυθύπαρκτης, συμπληρωματικής ή σημαίνουσας πολιτισμικής διαίρεσης. Παράλληλα, για την εξυπηρέτηση του ερευνητικού σκοπού γίνεται μια προσπάθεια καταγραφής διαφορετικών προσεγγίσεων στην περιοδολόγηση της Μεταπολίτευσης. Σε αυτό το κεφάλαιο αναλύονται, επίσης, τόσο οι πρώιμες, ιστορικές ή αμιγώς θεωρητικές ερμηνείες των διαιρέσεων στην Ελλάδα, οι δημοσιεύσεις, τα επιστημονικά άρθρα, όσο και οι σύγχρονες απόπειρες μελέτης των διαιρετικών τομών με ποσοτικά δεδομένα και τεχνικές στατιστικής ανάλυσης. Ως εκ τούτου, μετά την ιστορική καταγραφή που φτάνει ως την πρώιμη Μεταπολίτευση, παρατίθενται οι μελέτες που επικεντρώνονται στις κοινωνικές αλλαγές της δεκαετίας του 1990, στη μετάβαση

της ελληνικής κοινωνίας στη νέα χιλιετία που θέτει τη βάση για την ενδεχόμενη ανάδυση ή ενδυνάμωση των μεταϋλιστικών και πολιτισμικών διαιρέσεων σε βάρος των παραδοσιακών. Τέλος, γίνεται αναφορά στις έρευνες και τις μελέτες για τις διαιρετικές τομές στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης, που αναμορφώνει και αναταράσσει μια εικόνα εκλογικής ισορροπίας και σταθερότητας.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου παρουσιάζεται το εμπειρικό μέρος της έρευνας. Στο *Κεφάλαιο 5. Μεθοδολογία, δεδομένα και στατιστική ανάλυση* αναλύεται ο επιστημονικός σκοπός της εν λόγω ερευνητικής προσπάθειας και η διαμόρφωση των υποθέσεων εργασίας. Κατόπιν παρουσιάζονται και εξηγούνται τα κριτήρια επιλογής των ερευνητικών ποσοτικών δεδομένων για την ανάλυση αλλά και οι ενέργειες που έλαβαν χώρα για την ομαδοποίηση ή επανακωδικοποίηση των προς χρήση και διερεύνηση μεταβλητών. Τέλος, παρουσιάζεται η στατιστική μεθοδολογία και οι τεχνικές στατιστικής ανάλυσης που χρησιμοποιήθηκαν για την εξέταση της κάθε ερευνητικής υπόθεσης ξεχωριστά.

Στο *Κεφάλαιο 6. Αποτελέσματα* παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της ανάλυσης, τηρώντας μια σειρά που βοηθάει τον αναγνώστη στην κατανόηση, τόσο του περιεχομένου της όσο και της νοηματικής αλληλεξάρτησης μεταξύ των ερευνητικών υποθέσεων και των βασικών συμπερασμάτων που εξάγονται. Η παράθεση, δηλαδή, των αποτελεσμάτων αρχίζει από τους «κατασκευασθέντες» δείκτες που είτε αποτελούν αυτοί καθαυτοί απαντήσεις σε ερευνητικές υποθέσεις είτε χρησιμοποιούνται για την εξαγωγή συμπερασμάτων σε άλλες υποθέσεις εργασίας. Παράλληλα, εκτίθενται τα βασικά συμπεράσματα της ανάλυσης σε συνδυασμό με τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη θεωρία των διαιρετικών τομών. Στην επιστημονική αυτή συζήτηση που προκύπτει από τη σύνθεση της θεωρίας –από άλλες χώρες του κόσμου καθώς και από την Ελλάδα– και των ίδιων των αποτελεσμάτων της έρευνας επιχειρείται επί της ουσίας να δοθεί μια απάντηση στις ερευνητικές υποθέσεις, να σημειωθεί δηλαδή ποιες από αυτές επιβεβαιώνονται και ποιες διαψεύδονται.

Το βασικό επιχείρημα που εξάγεται από την ανάλυση είναι ότι η ιδεολογική διαίρεση Αριστεράς-Δεξιάς παραμένει στην υπό εξέταση περίοδο (2004-2018) η κυρίαρχη διαίρεση της ελληνικής κοινωνίας λειτουργώντας ως ο βασικότερος παράγοντας προσδιορισμού της εκλογικής συμπεριφοράς. Παρότι, δηλαδή, έχει κατά καιρούς αμφισβητηθεί η αξία του ιδεολογικού διπόλου και έχει υπερτονιστεί μια τάση της ελληνικής κοινωνίας για χαλάρωση ή υπέρβαση της ιδεολογικής διαφοροποίησης, η ανάλυση των δεδομένων δεν αφήνει περιθώρια παρερμηνείας: η διαίρεση Αριστεράς-Δεξιάς συνεχίζει να διατηρεί τη σπουδαιότητά της. Αυτό σημαίνει ότι η ηγεμονική της διάσταση ενσωματώνει μια σειρά από συγκυριακές ή άλλης φύσεως διαιρέσεις, μαζί με μια δική της εννοιολογική ανανομηματοδότηση στον χρόνο, όπως έχει συμβεί πολλές φορές στο παρελθόν. Στο διάστημα 2004-2018 διαπιστώνεται ότι η ιδεολογική διαίρεση έχει τη μορφή Δεξιάς-Αντιδεξιάς

(ορατό σχήμα από τη μεταπολεμική περίοδο), την πιο πολωμένη και ξεκάθαρη μορφή Αριστεράς-Δεξιάς (ιδίως στα χρόνια της οικονομικής κρίσης), ενώ εντοπίζουμε και ένα πρωτόγνωρο μοτίβο Αριστεράς-Αντιαριστεράς, μια συμπύκνωση πολιτικής και πολιτισμικής διάστασης που πλαισιώνει το αφήγημα της επιστροφής στη μετα-μνημονιακή «κανονικότητα». Πέραν, όμως, της σημαντικότητας του μοτίβου Αριστεράς-Δεξιάς, διαπιστώνεται ότι η θρησκευτικότητα των ελλήνων πολιτών, κατά το ίδιο προφανώς χρονικό διάστημα, προσδιορίζει με τη σειρά της την ιδεολογική αυτοτοποθέτηση. Με άλλα λόγια, διαφαίνεται ότι αυτό που δείχνει να επιδρά περισσότερο από κάθε τι στην ιδεολογική θέση των Ελλήνων είναι η θρησκευτικότητα. Μια ξεχωριστή διαίρεση, πίσω από τη σημαίνουσα ιδεολογική; Μια ευθυγράμμιση του κυρίαρχου ελληνικού πολιτισμικού στοιχείου με την ιδεολογία; Ή μια διάσταση που εξηγεί την πολιτική και εκλογική συμπεριφορά, όταν η ιδεολογία χάνει ένα μέρος της ερμηνευτικής της δυναμικής;

Παράλληλα, διαπιστώνεται μια έκδηλη απουσία μιας διαίρεσης υλισμού και μεταυλισμού στην υπό εξέταση περίοδο. Παρότι, όμως, ένας συμπαγής τέτοιος άξονας απουσιάζει, σημειώνεται ότι έλληνες υλιστές και μεταυλιστές έχουν κοινωνικό-δημογραφικά χαρακτηριστικά σύμφωνα με τη θεωρία του μεταυλισμού. Τι μπορεί να σημαίνει αυτό; 1) Ότι ανά πάσα ώρα και στιγμή μπορεί να προκύψει μια μεταυλιστική διαίρεση στο ελληνικό κομματικό σύστημα ή 2) ότι το περιεχόμενο του μεταυλισμού, συναφές με συγκεκριμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά ευθυγραμμίζεται στις υπάρχουσες διαιρέσεις, θρησκευτική και κυρίως ιδεολογική. Στην υπό εξέταση περίοδο σημειώνεται ένας σιωπηλός κινηματικός μεταυλισμός: κινήματα κατά των αιολικών πάρκων και των εξορύξεων ορυκτού πλούτου, υποθέσεις σεξουαλικής φιλελευθεροποίησης,¹ φεμινιστικό και μεταφεμινιστικό κίνημα,² νέες διατροφικές τάσεις,³ καταναλωτικές προτιμήσεις με οικολογικό αποτύπωμα ή για προϊόντα που δεν έχουν δοκιμαστεί σε ζώα. Η διάσταση αυτή μπορεί να μην έχει αναχθεί σε τομή ή σε ευδιάκριτη κοινωνική διαίρεση σε εθνικό επίπεδο, φαίνεται όμως να σχετίζεται απόλυτα τόσο με κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά όσο και με τις βασικές διαιρέσεις της ελληνικής κοινωνίας. Διαπιστώνεται, δηλαδή, μια ώσμωση μεταυλιστικών στάσεων με κοσμικότερη και ιδεολογικά προοδευτικότερη θέση. Το μέλλον επιφυλάσσει μια περαιτέρω ενσωμάτωση του μεταυλισμού στις παραδοσιακές ελληνικές διαιρέσεις ή, εν τέλει, θα διαπιστωθεί μια αποκόλληση,

¹ Στην εξεταζόμενη περίοδο διοργανώνονται στην Ελλάδα τα πρώτα Gay Pride, ενώ παράλληλα κερδίζονται νομικά δικαιώματα όπως το σύμφωνο συμβίωσης ομοφυλοφίλων και η νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου.

² Πέρα από τις εσωτερικές θεωρητικές εξελίξεις στην υπό εξέταση περίοδο το φεμινιστικό και μεταφεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα ενεργοποιείται τόσο ως προς συγκεκριμένα ζητήματα (anti-flirt, cat-calling, εργασιακά δικαιώματα, κίνημα #metoo) όσο και απέναντι σε συγκεκριμένα γεγονότα (δολοφονίες Γιακουμάκη, Τοπαλούδη και Κωστόπουλου).

³ Καταγράφεται μια σημαντική τάση ενίσχυσης νέων διατροφικών συνθηκών (χορτοφαγία, ωμοφαγία, βιγκανισμός) ιδιαίτερα ανάμεσα στις νεότερες ηλικίες, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών YouWho? (<https://youwho.gr/>).

μια αυτονόμηση του περιεχομένου από την Αριστερά και την αντι-θρησκευτικότητα; Τέλος, από την ανάλυση των αποτελεσμάτων διαπιστώνεται ότι οι στάσεις των ελλήνων πολιτών απέναντι στο μεταναστευτικό –ήδη αρνητικές πριν από την κορύφωση της προσφυγικής κρίσης– σχετίζονται τόσο με την ιδεολογία τους όσο και με τη θρησκευτικότητα και τις αξίες τους, με την αξιακή αυτή διάσταση να παρουσιάζει τη μεγαλύτερη συσχέτιση.

Στο *Κεφάλαιο 7. Τέλος, επιστροφή ή αντανάκλαση της ιδεολογίας;* πέρα από τα συμπεράσματα της ανάλυσης και της θεωρίας τίθενται οι περιορισμοί της διεξαχθείσας έρευνας και των συναχθέντων συμπερασμάτων όσο και προτάσεις για μελλοντική διερεύνηση και μελέτη. Τέλος, παρατίθεται η Βιβλιογραφία καθώς και ένα ευρετήριο Πινάκων, Σχημάτων και Διαγραμμάτων για την ευκολότερη περιήγηση του αναγνώστη στο εμπειρικό κομμάτι της μελέτης.

Πολλοί έχουν συμβάλει πνευματικά σε αυτό το σύγγραμμα. Αρχικά σκέφτομαι τη Βασιλική Γεωργιάδου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών· υπήρξε ουσιαστικό στήριγμα με τις συμβουλές της και τη συνδρομή της να είναι καθοριστικές. Σκέφτομαι επίσης τη Γιασεμή-Όλγα Σαραφίδου, για τη βοήθειά της στον σχεδιασμό της ανάλυσης και τη στατιστική μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε. Τον Καθηγητή του ΠΑΜΑΚ Νίκο Μαραντζίδη για τα σχόλια και τις επισημάνσεις του. Τον Παναγή Παναγιωτόπουλο για τις γόνιμες διαφωνίες και σκέψεις του, τον Γιάννη Μαυρή για τις πολύωρες συζητήσεις μας στο θέμα της εκλογικής ανάλυσης, τη Μανίνα Κακεπάκη από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών για την ψυχολογική και επιστημονική υποστήριξη. Από το οικογενειακό μου περιβάλλον σκέφτομαι την ανεκτίμητη βοήθεια και υποστήριξη των γονέων μου, Γιώργου και Καίτης Πιερίδη, που υπήρξαν πάντοτε οι πρώτοι αναγνώστες μου, και φυσικά τη σύντροφό μου Ηλιάνα Μπελεγρή, για την ανιδιοτελή και ανυπολόγιστη στήριξή της από την πρώτη μέχρι και την τελευταία σελίδα. Σκέφτομαι επίσης, ότι αυτό το βιβλίο χρωστάει την ύπαρξή του στην ερευνητική μου βάση, τη βιβλιοθήκη του παππού μου Κωστή Πιερίδη, καθώς και στις συζητήσεις μου με τον Αγαθοκλή Πιερή στο Τσέρι της Κύπρου. Τέλος, σκέφτομαι τους φοιτητές μου στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, στο τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, και στο τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης· είναι εξαιρετικά χρήσιμη και ουσιαστική η κριτική ματιά και η ειλικρίνεια των φοιτητών ως προς τη δουλειά των καθηγητών τους. Τους ευχαριστώ από καρδιάς όλους.

Αθήνα, Οκτώβριος 2021
Κωστής Πιερίδης